तस्य धर्मानुष्ठानेष्वहेतुत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च। यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते ब्रूमः उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति। "सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तयेश्वरेश्वरः। सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं संपूर्णतां याति सद्योवन्दे तमच्युतमिति"। मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः। यद्यप्यसौ हेमादिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते। तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते"। "नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः। सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम्। परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम्। भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्यां चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सर्व्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म। तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव। तया सह वादं कृत्वापि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विकचित्तो बुबुधे इति। वासिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शप्तुमुद्यत तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः। आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ। बहुपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः। ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः। मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्भटः। स्वाकारसमया बह्व्या वृतः किङ्करसेनया। स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितं तं महामुनिम्। कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्व्वमुवाच ह। त्वमत्यन्ततपा विप्र! वयं नियतिपालकाः तेन संपूज्यसे पूज्य! साधो! नेतरवीक्षया। मा तपः क्षपयाऽबुद्ध! कल्पकालमहानलैः। यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि?। संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः। भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शप्ता वयं मुने!। भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः। स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीक्षितमिति"। न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोस्ति सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तचित्तप्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति"। विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः। तदेतदृग्वेदे समाम्नायते। "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं छन्दस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, उर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा, गन्धइत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति"। तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणापानयोरित्यादि"। परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेणाप्युपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम्। एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत्। अत एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि। लोकेऽप्याविद्वदागोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो निजेष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम्।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः। ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः। प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणत्वरूपत्वात्। प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावीति कालनित्यत्ववादिनस्तवापि समोदोषः। नित्यस्य कालस्य